

<https://jpll.ui.ac.ir/?lang=en>

Research on Mystical Literature

E-ISSN: 2476-3292

Document Type: Research Paper

Vol. 20, Issue 1, No.56, 2026, pp. 69-88

Received: 27/08/2025

Accepted: 25/11/2025

Historical Codicology of Jalaloddin Davani's Persian works (from 9th to 14th century AH)

Valiollah Sharaf

PhD, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Letters and Humanities, Ferdowsi University, Mashhad, Iran
valiollah.sharaf@gmail.com

Abstract

Given the conscious and intentional manipulations, as well as the unconscious and unintentional alterations that have occurred in manuscripts over time, versions written closer to an author's era are often more valid. With this understanding, if the editing of a text relies on manuscripts from the author's time or from that period, the results tend to be more accurate and precise. The correction of a text becomes methodologically scientific when an editor bases his work on the oldest manuscripts identified through historical codicology. In this context, it is essential to identify and obtain the earliest surviving copies of each of Jalaloddin Davani's works before proceeding with the scientific correction of his body of work. Therefore, the aim of the present study is to conduct a historical codicology of Davani's Persian works to identify the earliest manuscripts available. To this end, by examining catalogues from over a thousand libraries in at least forty countries, more than 7,000 manuscripts of Davani's works have been found, dating from the ninth to the end of the fourteenth century AH. Through a comparative analysis of these catalogues and manuscripts, this study reports the codicological features of the oldest surviving manuscripts of Davani's Persian works. Ultimately, this historical codicology has identified a total of 1,154 manuscripts of Davani's Persian works, including dozens from the author's contemporary manuscripts. In conclusion, through historical manuscript analysis, the earliest manuscripts of 23 Persian literary works have been introduced, which are crucial for the scholarly correction of Davani's Persian texts.

Keywords: Historical Codicology; Bibliography of Persian Works; Jalaloddin Davani; Mystical Literature; Union Catalogue of Iranian Manuscripts (Fankha).

Introduction

The scientific organisation of correcting and researching ancient texts relies on adherence to methodical codicology, which is based on accurate criteria and standards. Without considering these principles, we cannot accurately investigate a text. The first step in manuscript correction involves identifying and collecting versions of the text in question. If a thorough collection is not undertaken, the subsequent research and correction will be methodologically flawed and inadequate. Experts in text correction emphasise that one of the foundational

---

* Corresponding author

Sharaf, V. (2026). Historical codicology of Jalaloddin Davani's Persian works (from 9th to 14th century AH). *Research on Mystical Literature*, 20 (1): 69-88.

2476-3292 © The Author(s).

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>)

10.22108/jpll.2025.146476.1952

elements of the process is the systematic collection and analysis of existing versions of work. Therefore, after becoming aware of the theoretical foundations of codicology, the editor must "carefully examine all existing or authoritative manuscripts of the book he intends to revise and refine, and then... identify and compare versions of the book in question that are close to the version issued by the author" (Heravi, 2015, pp. 307-308).

Problem: The scientific correction of any text relies on the oldest available versions because these are often the most well-documented. Consequently, among scholars, the "antiquity" of a manuscript is consistently regarded as an important attribute when assessing the quality and superiority of manuscripts. For text correction, the older the manuscript, the more valuable it is; that is, the closer a manuscript is to the time of its composition, the more credibility it holds. Thus, the original manuscript of the author's own handwriting is considered the most authentic and credible version of a work, especially in terms of antiquity, accuracy, and completeness. Obtaining such a version is crucial for proper text editing. If the original manuscript is unavailable, we must rely on the oldest versions of the work for emendations. In the process of emending texts, the unavailability of the original manuscript compels us to rely on the oldest existing versions of the work. The presence of various types of both conscious and unconscious alterations in manuscripts underscores the necessity of historically prioritising. Intentional and unintentional changes that have occurred over time can significantly undermine the credibility of later versions. As a result, any emendations based on manuscripts produced after the author's lifetime carry with them a shadow of doubt regarding the authenticity of the text.

Necessity: Over time, individuals with a refined taste have influenced changes in prose and poetry texts. Additionally, many skilled writers, particularly copyists, have also played a role in the verbal and spiritual manipulation of these texts. Generally, two main types of conscious alterations can be identified in manuscripts: appropriations that arise from the literary preferences of scribes and readers, and distortions that stem from their intellectual biases. Fortunately, because Davani's Persian books and treatises primarily emphasise scholarly content, the instances of verbal and literary appropriations in copies of his works are not very noticeable. Instead, we find numerous distortions in those copies, largely due to the mental and ideological differences between the audience and the author. Therefore, manuscripts from the author's era or those close to it are more solid and have fewer distortions or appropriations compared to later versions. Thus, it is essential to accurately identify the oldest version of each of Davani's works through historical codicology. This will ensure that researchers aiming to utilise the primitive versions of his works become aware of the characteristics of those versions.

Purpose: The presence of multiple scribes acting as intermediaries between the author and his work often results in arbitrary manipulations in the text. The further a version is from the time of the author, the more pronounced the influence of taste in literary texts and the effects of prejudice in scientific texts. It is essential to note that not all changes to a work are arbitrary; sometimes, some necessary emendations have been made. For example, in surviving copies of Jalaloddin Davani's works, it appears that copyists occasionally have misunderstood specific words or struggled to read certain portions of the original text, and out of necessity, replaced them with different terms. Thus, scholars assert that proper correction should adhere to the oldest manuscript and note any differences between versions in footnotes (Hayeri, 2015, p. 518). Accordingly, the present study aims to identify the oldest surviving manuscripts of Jalaloddin Davani's Persian works through historical codicology to establish their scientific correction.

Review of Literature

What sets this study apart from prior research in the codicology of Davani's works is the scope of sources and results. In the Union Catalogue of Iran Manuscripts (Fankha), 433 copies of Davani's twenty original Persian works have been catalogued, including two contemporary copies (for specific details on the titles and counts of authentic and non-authentic works by Davani in Fankha, refer to Sharaf & Saket, 2024a, pp. 77-78). In contrast, this study has identified over 7,000 Persian and Arabic copies of Davani through a comparative approach, sourced from more than a thousand libraries across fourteen languages in over forty countries, with at least one hundred of them dating back to the author's time. This article not only offers a statistical overview of the manuscripts of Davani's Persian works from the latter half of the ninth century to the end of the fourteenth century AH but also highlights the oldest extant copies, particularly those from the author's lifetime.

It's important to note that this is not the first scholarly effort to correct Davani's Persian writings. Between 1940 and 2019, several scholars, including Hekmat, Afshar, Davani, Vaez Javadi, Zohuroddin Ahmad, Modarresi Tabatabai, Tuyserkani, Dehbashi Azhari, Mayel Heravi, Moallem, Fereyduni Foruzande, Jahed, Kavandi, Abdollah Masudi Arani, Esmaili, Karimabadi, and others, have published various editions of Davani's works, treatises, and letters. An analysis of previously emended works reveals that they typically lack a thorough historical and comparative codicological approach. Many have relied on unreliable versions through analogical or eclectic methods. The reliance on incomplete or incorrect, or later (or undated) manuscripts, has resulted in various shortcomings and inaccuracies in the revisions (for more on the limitations of Davani's emended treatises, see Sharaf & Saket, 2024b, pp. 74-103). Consequently, this article introduces the oldest version of each of Davani's Persian works to provide researchers with a solid foundation for rigorously emending and studying his body of work.

Methodology

In the process of the research, the findings were compiled and analysed in three complementary stages. In the first step, information was gathered from bibliographers, biographers, Davani scholars, and historians regarding the names and titles of Davani's works. This allowed for the determination of the titles and number of works attributed to him based on both earlier and later sources. In the second step, all bibliographical and codicological information about Davani's works was compiled from catalogues. This compilation involved reviewing the catalogues of manuscripts country by country, city by city, and library by library, using the names and titles collected from previous sources. The third step involved observing numerous manuscripts of Davani's works in Iran and around the world to carefully evaluate the historical order of each of the manuscripts. In this final stage, many ambiguities and contradictions regarding the accuracy and authenticity of the texts attributed to Davani were addressed. As a result of this research, the earliest versions of each of Davani's Persian works were identified through a comparative study of numerous catalogues and manuscripts, leading to the completion or rectification of codicological and bibliographical data of his works.

Results

One essential aspect of scientifically correcting any author's works is the historical codicology of his works. The foundation of scholarly correction lies in identifying the oldest versions available. Historical codicology utilises comparative studies of various catalogues and manuscripts to determine how many copies of a work exist and to identify its earliest version. This approach enables us to systematically obtain the oldest version of any given work and use it as the basis for scientific correction. In this research, we aimed to compile the historical codicology of Davani's Persian works. We examined printed and digital catalogues from over a thousand libraries across fourteen different languages to identify the early versions of his Persian writings. This investigation uncovered more than 6,000 Arabic manuscripts and 1,100 Persian manuscripts, dating from the mid-ninth century to the end of the fourteenth century AH, in libraries located in at least forty Islamic and non-Islamic countries. Table 1 provides the number of existing copies of each of Davani's Persian works, along with the date of oldest version of each work.

Table 1. The Number of Copies of each of Davani's Persian Works and the Date of Oldest Versions

	Name of Work	Number of copies	The oldest version
1	Illuminations of Insight into Virtue Ethics (Book)	404 Manuscripts	880 AH
2	Unity Phrase (Treatise)	143 Manuscripts	907 AH
3	Philosophical and Mystical Interpretation of the Quatrains (Treatise)	107 Manuscripts	898 AH
4	Interpretation of the Verse: "Said our Pir: On the Creator's Pen, Passed no Error" (Treatise)	87 Manuscripts	868 AH
5	Cry and Echo (Treatise)	63 Manuscripts	898 AH
6	Interpretation of the Sonnet: "In All this Temple of the Magi no One is as Fascinated as Me" (Treatise)	54 Manuscripts	898 AH
7	Interpretation of the verse: "Thought is to Go from Void to the Right" (Treatise)	52 Manuscripts	897 AH
8	Spiritual Souvenir (Treatise)	52 Manuscripts	946 AH
9	Research on Justice (Treatise)	44 Manuscripts	898 AH
10	March of Corps (Treatise)	43 Manuscripts	888 AH
11	Translation and Interpretation of Mokhtasar al-Vaqāye (Book)	16 Manuscripts	10th century AH
12	Ministry of Justice (Treatise)	15 Manuscripts	920 AH
13	Nature of Justice (Treatise)	12 Manuscripts	947 AH
14	Dice Combinations in Backgammon (Treatise)	6 Manuscripts	898 AH
15	Essence of Faith (Treatise)	4 Manuscripts	1125 AH
16	Interpretation of the Verse: "Last Night I Saw the Angels Knocking on the Tavern Door" (Treatise)	3 Manuscripts	1040 AH
17	Interpretation of the Verse: "Look at Your Originality, Look Carefully" (Treatise)	3 Manuscripts	1198 AH
18	Prosody of Poem (Treatise)	2 Manuscripts	1058 AH
19	God's Knowledge and Will (Treatise)	2 Manuscripts	1005 AH
20	A Treatise on the Impossibility of Judging on Prepositional Meaning (Treatise)	One manuscript	Roughly 939 AH
21	Determinism and Freedom (Treatise)	One manuscript	10th century AH
22	Letters	39 Manuscripts	1067 AH
23	Collection of Poems	One manuscript	1058 AH

Based on the data in Table 1, this research has obtained many versions of Davani's Persian works, resulting in a total of 1,154 manuscripts (including 33 contemporary copies) of 23 of his works. However, it is important to acknowledge that the current information about Davani's Persian writings is still incomplete. For instance, in addition to the copies identified through this research, many manuscripts by early scholars remain unlisted in libraries around the world, which could potentially enhance the codicological data gathered in this study. Moreover, there may still be unknown treatises or books by Davani beyond those introduced in this article, which could further amend and complete the bibliography of his works. In this research, every effort was made to accurately identify the contemporary, ancient, and unique versions of Davani's Persian works by consulting available catalogues and manuscripts. After compiling a comprehensive catalogue of Jalaloddin Davani's works, we can claim that it serves as a thorough representation of this respected scholar's rich and influential written heritage, both in Iran and globally.

The most reliable source for information about the works of prolific past authors is personal catalogues that are based on analytical codicology and bibliography. These catalogues are often more trustworthy than other types due to their focused nature. Personal catalogues play a crucial role in completing and amending the data found in library catalogues, as they can resolve bibliographical and codicological ambiguities regarding an author's works. By concentrating on a specific author's body of work, the cataloguer achieves documented results thanks to the limited scope of his research. This focused approach provides solid evidence for the historical codicology of authors' works. During the compilation of personal catalogues, various copies of a particular author's works from different libraries are compared to determine the exact quantity and quality of those copies, which is invaluable for scholars and editors. Recognising the identity of past manuscripts paves the way for correcting the works of earlier authors, establishing a foundation for further research into their writings. Thus, preparing personal catalogues is essential for the systematic revival of classical works.

نشریه علمی پژوهش‌های ادب عرفانی
 سال بیستم، شماره اول، پیاپی ۵۶، ۱۴۰۵، صص. ۶۹-۸۸
 تاریخ وصول: ۱۴۰۴/۶/۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۹/۴

نسخه‌شناسی تاریخی آثار فارسی جلال‌الدین دوانی (از قرن نهم تا چهاردهم قمری)

ولی‌الله شرف* ، دکترای تخصصی گروه زبان و ادب فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی، مشهد، ایران
 valiollah.sharaf@gmail.com

چکیده

باتوجه به دگرگونی‌های آگاهانه و خودخواسته و دگرسانی‌های ناآگاهانه و ناخواسته‌ای که در گذر زمان در نسخه‌های خطی رخ داده است، اغلب هرچقدر تاریخ کتابت یک نسخه به روزگار مؤلف نزدیک‌تر باشد، از اعتبار بیشتری برخوردار است؛ بنابراین، اگر تصحیح متون براساس نسخه‌های عصر مؤلف یا نزدیک به عهد او صورت پذیرد، نتایج استوارتر و درست‌تری به دنبال خواهد داشت تا جایی که اساساً تصحیح متن زمانی از نظر روش شناختی علمی خواهد بود که مصحح از رهگذر نسخه‌شناسی تاریخی به کهن‌ترین نسخه‌های اثر دست یافته باشد. در این راستا، روشن است که پیش از تصحیح علمی مجموعه آثار جلال‌الدین دوانی، دستیابی به قدیم‌ترین دست‌نویس‌های برجای‌مانده از تألیفات او، مسئله‌ای ضروری است. براین اساس، هدف پژوهش حاضر، نسخه‌شناسی تاریخی آثار فارسی دوانی است تا از رهگذر آن، نسخه‌های اقدام هر اثر وی شناسایی شود. در فرایند پژوهش، با بررسی فهرست بیش از هزار کتابخانه به چهارده زبان مختلف در دست کم چهل کشور گوناگون، حداقل هفت هزار نسخه خطی از آثار فارسی و عربی دوانی از قرن نهم تا پایان قرن چهاردهم هجری قمری ردیابی شده است. در این جستار، با روش مطالعه تطبیقی فهرست‌ها و نسخه‌های اخیر، مشخصات قدیم‌ترین دست‌نویس‌های برجای‌مانده از آثار فارسی دوانی، از جمله برخی از نسخه‌های دوران حیات وی روشن شده است که در تصحیح علمی آثار او راهگشا هستند. در مجموع، از رهگذر نسخه‌شناسی تاریخی انجام گرفته، ضمن دستیابی به ۱۱۵۴ نسخه خطی فارسی دوانی، نسخه اقدام ۲۳ اثر فارسی وی معرفی شده است.

واژه‌های کلیدی: نسخه‌شناسی تاریخی؛ کتاب‌شناسی آثار فارسی؛ جلال‌الدین دوانی؛ ادبیات حکمی و عرفانی؛ فهرستگان نسخه‌های خطی
 ایران (فنا)

* مسؤل مکاتبات

شرف، ولی‌الله. (۱۴۰۵). نسخه‌شناسی تاریخی آثار فارسی جلال‌الدین دوانی (از قرن نهم تا چهاردهم قمری)، پژوهش‌های ادب عرفانی، ۲۰(۱): ۶۹-۸۸.

2476-3292 © The Author(s).

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>)

10.22108/jpll.2025.146476.1952

۱. مقدمه

روشن است که تصحیح و تحقیق آثار خطی زمانی به روشی علمی سامان می‌یابد که نسخه‌شناسی آنها با ضوابط و موازین علمی سازگار باشد؛ زیرا بدون توجه به اصول و قواعد نسخه‌شناسی نمی‌توان اثری را به شیوه‌ای استوار تصحیح و به‌درستی درباره آن تحقیق کرد. احیای هر اثر خطی در گام نخست در گرو شناسایی و گردآوری نسخه‌های متن مد نظر است تا جایی که اگر استقرای نسبتاً تامی صورت نگیرد، تحقیق و تصحیح از نظر روش شناسانه ناقص و نارسا خواهد بود. از این رو، اهل فن تصحیح، یکی از ارکان مسلم تصحیح یک متن را تجمیع و تحلیل علمی نسخه‌های خطی موجود آن متن دانسته‌اند. بنابراین، مصحح باید پس از آشنایی با مبانی نظری نسخه‌شناسی، «جمیع نسخه‌های موجود یا نسخ معتبر از کتابی را که مترصد تصحیح و تنقیح آن است با دقت بسنجد و زان پس ... نسخه‌هایی را از کتاب مورد نظر که نزدیک به هیئت صادر شده از سوی مؤلف است، ممتاز کند و به مقابله آنها پردازد» (مایل هروی، ۱۳۹۴، ص. ۳۰۷-۳۰۸).

مسئله: تصحیح علمی هر متن، بر قدیم‌ترین نسخه‌ها استوار است؛ زیرا قدیم‌ترین نسخه‌ها اغلب مستندترین نسخه‌ها نیز هستند. از این رو، در میان اهل فن، «اقدام‌بودن» نسخه، صفتی است که پیوسته برای توصیف نسخه‌های خطی نفیس و برتر به کار رفته است. قاعدتاً برای تصحیح علمی هر متن، هرچه نسخه‌ای قدیم‌تر باشد، شایان توجهی بیشتر است؛ به این معنی که هرچه نسخه‌ای به زمان تألیف و تحریر اثر نزدیک‌تر باشد، با اهمیت‌تر است. بر این اساس، روشن است که نسخه اصلی که به خط خود مؤلف است، بیشترین ارزش را دارد. چنین نسخه‌ای به لحاظ قدمت، صحت و کمال، مهم‌ترین و اصلی‌ترین دست‌نویس یک اثر به شمار می‌آید و به همین دلیل، دستیابی به آن برای تصحیح چنین نسخه‌ای اهمیتی بسزا دارد. در تصحیح، اگر نسخه اصلی به دست نیامد، ناگزیریم که تصحیح را به شیوه‌ای درست براساس قدیم‌ترین نسخه‌های اثر بنا نهیم. در واقع، شیوع انواع گوناگون دگرسازی‌های آگاهانه و دگرسانی‌های ناآگاهانه در نسخه‌های خطی، ما را وامی‌دارد که در انتخاب نسخه اساس و نسخه‌بدل‌ها، اصل را بر اصالت نسخه‌های عهد مؤلف یا نزدیک به عصر او بگذاریم. به دیگر سخن، تغییرات خودخواسته و تغییرات ناخواسته متون در گذر زمان، نسخه‌های دور از عهد مؤلف را غالباً کم‌اعتبار ساخته است؛ تا جایی که اغلب، تصحیح متون براساس نسخه‌های بعد از عصر مؤلف همواره با شایبه‌ای از شک درباره اصالت متن همراه خواهد بود.

ضرورت: در گذر زمان فقط مردمان صاحب‌ذوق در دگرسازی‌های متون نشر و نظم نقش نداشته‌اند؛ بلکه بیشتر اصحاب ادب و ارباب قلم، به‌ویژه نسخه‌نویسان خوش‌قریحه، در دستکاری‌های لفظی و معنوی متون سهم داشته‌اند. به‌طور کلی، دو دسته تغییر آگاهانه در نسخ خطی می‌توان ردیابی کرد: تصرفات ناشی از ذوقیات ادبی کاتبان و مخاطبان و تحریفات ناشی از تعصبات فکری ایشان. خوشبختانه با توجه به غلبه و جهت علمی کتاب‌ها و رساله‌های فارسی دوانی، تصرفات ذوقی چندانی در نسخه‌های آثار او به چشم نمی‌خورد؛ اما در عوض، در آن نسخه‌ها تحریفات فراوانی وجود دارد که غالباً ناشی از اختلافات ذهنی کاتب با مؤلف است. بنابراین، با لحاظ این نکته که نسخه‌های مکتوب در عصر مؤلف و قریب به عهد او، غالباً مضبوط و برکنار از دخالت دیگران هستند و نسبت به نسخه‌های متأخر، تحریفات و تصرفات کمتری دارند، ضروری است که از رهگذر نسخه‌شناسی تاریخی آثار فارسی دوانی، قدیم‌ترین نسخه هر یک از آثار وی در جهان به دقت شناسایی شود تا محققانی که طالب استفاده از اقدم نسخ او هستند، از نام و نشان آن نسخه‌ها مطلع شوند.

هدف: حضور چندین کاتب واسطه بین مؤلف و متن او، اغلب موجب دستکاری‌های خودسرانه در متن مؤلف می‌شود؛ تاجایی که هرچه از روزگار مؤلف فراتر رویم، آثار دخالت ذوق در متون ادبی و آثار نفوذ تعصب در متون علمی پررنگ‌تر می‌شود. البته به این نکته نیز باید توجه کرد که همواره دگرگونی در یک اثر از سر اختیار نبوده و چه بسا تغییراتی بالاجبار در متن صورت پذیرفته است؛ برای مثال، در نسخه‌های برجای مانده از آثار دوانی، به نظر می‌رسد گاه نسخه‌بردار معنی کلمه‌ای را از متن نفهمیده یا نتوانسته لفظی را از نسخه مأخوذ بخواند و به‌اضطرار به جای آن کلمه‌ای دیگر گذاشته است. به‌هرروی، با توجه به تصرفات، تحریفات و تصحیفات متنی که در گذر زمان در نسخه‌ها پدید می‌آیند، غالباً هر چقدر تاریخ کتابت یک نسخه به روزگار مؤلف نزدیک‌تر باشد، از اعتباری بیشتر برخوردار است و برعکس، هرچه نسخه دورتر از عصر مؤلف استنساخ شده باشد، اصالتی کمتر دارد. از این‌رو، اهل فن گفته‌اند: «تصحیح خوب آن است که با کهن‌ترین نسخه تطبیق شود و متن را مطابق کهن‌ترین نسخه تصحیح کنند و اختلاف نسخ را در پاورقی بیاورند» (حایری، ۱۳۹۴، ص. ۵۱۸). بر این اساس، پژوهش حاضر بر آن است که از رهگذر نسخه‌شناسی تاریخی آثار فارسی جلال‌الدین دوانی، اقدام نسخ برجای مانده از مجموعه آثار او را شناسایی کند تا زمینه تصحیح علمی آنها فراهم شود.

روش: در فرایند این پژوهش، یافته‌ها طی سه مرحله تکمیل‌کننده، تألیف و تحلیل شده‌اند. در گام نخست، هرآنچه کتاب‌شناسان، رجال‌شناسان، دوانی‌پژوهان و حتی تاریخ‌نویسان درباره نام و نشان آثار دوانی گفته‌اند، گردآوری شد تا عنوان و تعداد آثار منتسب به او براساس منابع متأخر و متقدم تعیین شود. در گام دوم، با ملاحظه اسم‌ها و عنوان‌های گردآمده از مراجع اخیر، کلیه اطلاعات کتاب‌شناختی و نسخه‌شناختی آثار دوانی از فهرست‌های نسخ خطی، کشور به کشور، شهر به شهر و کتابخانه به کتابخانه فیش‌برداری شدند. در گام سوم، با رؤیت بسیاری از نسخ خطی آثار دوانی در ایران و جهان، ترتیب تاریخی هریک از نسخه‌ها به‌دقت ارزیابی شد. در مرحله اخیر، افزون‌بر رتبه‌بندی تاریخی نسخه‌های هریک از نگارش‌های دوانی، با مراجعه به فهرست‌ها و نسخه‌های گوناگون، غالب ابهامات و تناقضات درباره صحت و اصالت آثار منسوب به او نیز برطرف شدند. بدین‌سان، در این پژوهش با استفاده از روش مطالعه تطبیقی فهرست‌ها و نسخه‌های خطی مختلف، ضمن تکمیل یا تصحیح داده‌های نسخه‌شناختی و کتاب‌شناختی تألیفات فارسی دوانی، نسخه اقدام هریک از آنها معین شد.

پیشینه: آنچه این نوشته را از پژوهش‌های پیشین در حوزه نسخه‌شناسی آثار دوانی متمایز می‌کند، دامنه منابع و نتایج آن است. پیش از این در فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، مجموعاً ۴۳۳ نسخه خطی شامل ۲ نسخه عصری، از ۲۰ اثر فارسی اصیل دوانی معرفی شده است (برای اطلاع از عنوان و تعداد آثار فارسی اصیل و غیراصیل دوانی در فنخا نک: شرف و ساکت، ۱۴۰۳ الف). در فرایند پژوهش حاضر، با مطالعه تطبیقی فهرست نسخ خطی حداقل هزار کتابخانه به چهارده زبان در دست کم چهل کشور، تاکنون بیش از ۷۰۰۰ دست‌نویس فارسی و عربی از دوانی شناسایی شده است که از میان آنها دست کم ۱۰۰ نسخه متعلق به عصر مؤلف است. در این جستار، ضمن ارائه گزارش آماری دست‌نویس‌های آثار فارسی دوانی از نیمه دوم سده نهم تا پایان سده چهاردهم قمری، کهن‌ترین نسخه‌های هریک از آثار وی، به‌ویژه نسخه‌های متعلق به عصر حیات مؤلف، یک‌جا شناسانده شده است. ناگفته پیداست که این پژوهش نخستین کار در زمینه تحقیق و تصحیح آثار فارسی دوانی نیست. سابق بر این، در فاصله سال‌های ۱۳۱۹ تا ۱۳۹۸ شمسی، علی‌اصغر حکمت، ایرج افشار، علی دوانی، اسماعیل واعظ جوادی، ظهورالدین احمد، حسین مدرسی طباطبایی، سیداحمد تویسرکانی،

مهدی دهباشی، محمدرضا اظهري، نجیب مایل هروی، حسین معلم، فرشته فریدونی فروزنده، محسن جاهد، سحر کاوندی، عبدالله مسعودی آرنی، امیر اسماعیلی، حسین کریم‌آبادی و دیگران هریک به‌نوبه خود برخی از کتب و رسایل و مکاتیب فارسی دوانی را به طبع رسانده‌اند. گذری بر آثار فارسی چاپی دوانی نشان می‌دهد که همگی فاقد نسخه‌شناسی تاریخی و نسخه‌شناسی تطبیقی کامل هستند و غالباً براساس نسخه‌های کم‌اعتبار به روش اجتهادی یا التقاطی به انجام رسیده‌اند و این امر موجب خدشه به نتیجه تصحیح شده است. در واقع، انتخاب دست‌نویس‌های ناقص و ناصحیح و متأخر (یا بی‌تاریخ)، انواع نامتومی و نارسایی‌ها در تصحیح آثار او به‌همراه داشته است (برای اطلاع از اشکالات و کاستی‌های رساله‌های تصحیح شده دوانی نک: **شرف و ساکت، ۱۴۰۳ ب**). بنابراین، در جستار پیش رو ضمن ارائه گزارش آماری دست‌نویس‌های برجای‌مانده از آثار فارسی دوانی، کهن‌ترین نسخه‌های هریک از آثار وی، برای نخستین بار معرفی شده است تا دستمایه پژوهشگران در تصحیح و تحقیق علمی مجموعه آثار فارسی او قرار گیرد.

۲. نسخه‌شناسی تاریخی آثار فارسی جلال‌الدین دوانی (همراه با معرفی کهن‌ترین دست‌نویس هر اثر)

در فرایند این پژوهش هر آنچه فهرست‌نگاران در فهرست‌ها و نسخه‌برداران در نسخه‌ها درباره نام و نشان آثار دوانی و منتسب به او گفته‌اند، دایرة‌المعارف‌گونه گردآوری شده است تا از رهگذر سنجش و ارزیابی آرا و اقوال گوناگون، درباره قدیم‌ترین نسخه هر اثر وی تصمیم‌گیری شود. در نسخه‌شناسی تاریخی حاضر، هریک از نسخه‌های آثار فارسی دوانی که غالباً با عنوان‌هایی مختلف در فهرست کتابخانه‌ها معرفی شده‌اند، ذیل مدخل مربوط به خود به‌شمار آمده‌اند. همچنین، در پژوهش پیش رو با رؤیت تصویر دست‌نویس‌های معرفی شده، اطلاعات ناقص فهرست کتابخانه‌ها درباره برگشمار، تاریخ کتابت و به‌ویژه آغاز و انجام نسخ تکمیل شده است تا موجب مزید فایده شود. در ادامه، ضمن ارائه گزارش آماری نسخ ۲۳ اثر اصیل فارسی دوانی، نسخه عصری یا اقدام یا منحصربه‌فرد هریک از آثار او با ذکر مؤلفه‌های نسخه‌شناسانه معرفی می‌شود.

۱-۲. کتاب لوامع الاشراف فی مکارم الاخلاق

لوامع الاشراف فی مکارم الاخلاق معروف به *اخلاق جلالی*، مشهورترین اثر حکمی و عرفانی فارسی جلال‌الدین دوانی است که به مسائل تهذیب اخلاق، تدبیر منزل و سیاست مدن پرداخته است. در *فنخا*، ۱۲۴ نسخه از این کتاب ذیل مدخل «لوامع الاشراف فی مکارم الاخلاق = اخلاق جلالی» معرفی شده است (نک: *درایتی، ۱۳۹۲، ج. ۵۲۲/۲۷-۵۲۹*). نسخه‌شناسی تاریخی حاضر نشان می‌دهد که دست کم ۲۸۰ نسخه دیگر (و مجموعاً ۴۰۴ نسخه) از این اثر در کتابخانه‌های ایران و جهان وجود دارد. در میان نسخه‌های برجای‌مانده از این اثر، ۱۲ نسخه عصری به چشم می‌خورد که دست‌نویس زیر قدیم‌ترین آنهاست:

- استانبول: ملت (مجموعه فارسی علی امیری افندی)، ش ۱۲۲؛ ۲۰۶گ؛ ۸۸۰ق؛ با عنوان «لوامع الاشراف فی مکارم

الاخلاق»؛ از جلال‌الدین دوانی (<https://kutuphane.isam.org.tr>).

آغاز: «بسمله. افتتاح کلام به نام واجب الاعظام سلطانی را سزد که به امر نافذ ازلی جنود مجنده اعیان ممکنات را از سرحد عدم به دار الملک وجود متوجه ساخت ...» (دوانی، مورخ ۸۸۰ق.، پشت برگ دوم)؛
انجام: «... جهانیان را از میان آثار قران سعدین ملک جهاننداری و انظار نیرین سپهر کامکاری به قصارای مطالب برساناد کما مکننا عبادک فی ظلال الرأفة مکننا علی سریر الخلافة و الخ» (دوانی، مورخ ۸۸۰ق.، برگ ۲۰۶ر).

۲-۲. رساله تهللییه

پرنسخه‌ترین رساله فارسی جلال‌الدین دوانی تهللییه است که به مطالب گوناگون لغوی، نحوی، ادبی، ذوقی و به‌ویژه مباحث مختلف حکمی و عرفانی در تفسیر کلمه شهادت به توحید اختصاص یافته است. در فنخا، ذیل مدخل «تهللییه = کلمة التوحید... = شرح کلمه لا اله الا الله» ۶۵ نسخه از این رساله معرفی شده است (نک: درایتی، ۱۳۹۱، ج. ۶۶۵/۹-۶۶۹). براساس نسخه‌یابی صورت گرفته، دست کم ۷۸ نسخه دیگر (و مجموعاً ۱۴۳ نسخه) از این اثر در کتابخانه‌های ایران و جهان وجود دارد. از این رساله ۲ نسخه عصری بر جای مانده است که مشخصات نسخه‌شناختی قدیم‌ترین آن دو در دانشگاه براتیسلاوا بدین شرح است:

- براتیسلاوا: دانشگاه، ش 5 TF (ردیف ۵۴۳)؛ ۲۷-۳۹؛ ۹۰۷ق، در رسایل دیگر مجموعه؛ با عنوان «رساله»؛ از ناشناس (Blaskovics, 1961, p. 398).

آغاز: «بسمله. آفتاب جمال قدم از آن متعالی است که خفافیش ظلمت سرای حدوث به نظر کلیل فکر و نظر مطالعه سبحات انوار آن تواند نمود...» (دوانی، مورخ ۹۰۷ق، برگ ۲۷)؛
انجام: «... این آن سر کوی بد کاول/ ز اینجا به همه جهان سفر کرد... چنانچه این مرتبه شعوری کثرتی است در مرتبه ثلاثه بعد از شعور به وحدت ذاتی کما بدأ کم تعودون الخ» (دوانی، مورخ ۹۰۷ق، برگ ۳۹).

۲-۳. رساله شرح رباعیات حکمی و عرفانی

دومین رساله فارسی دوانی از لحاظ کثرت نسخه‌پردازی، شرح رباعیات حکمی و عرفانی است که در آن به شرح کلامی، فلسفی و عرفانی ۵۱ رباعی فارسی خودش پرداخته است. در فنخا، ۴۱ نسخه از این رساله ذیل مدخل «شرح رباعیات = شرح رباعیات فارسیات» معرفی شده است (نک: درایتی، ۱۳۹۱، ج. ۷۵۷/۱۹-۷۶۰). براساس نسخه‌جویی انجام گرفته، دست کم ۶۶ نسخه دیگر (و مجموعاً ۱۰۷ نسخه) از این اثر در کتابخانه‌های ایران و جهان وجود دارد که شامل ۲ نسخه عصری است. مشخصات نسخه‌شناختی نسخه اقدم این رساله در کتابخانه سلیمانیه بدین شرح است:

- استانبول: سلیمانیه (مجموعه حمیدیه)، ش ۱۴۳۸؛ [۳۲۵-۳۵۰؛ ۸۹۸ق، به قرینه رسایل دیگر مجموعه]؛ با عنوان «رساله فی شرح الرباعیات»؛ از جلال‌الدین دوانی (درسعادت، ۱۳۰۰، ص. ۸۹-۹۰).

آغاز: «بسمله. حمدا لاله عمر الخلق اله/ لامعبود سواه بل لیس سواه ... حمد سزاوار سزادق کبریا تقدس و تعالی از غیر آن حضرت اعلی صدور نتواند یافت...» (دوانی، مورخ ۸۹۸ق، برگ ۳۲۵پ)؛
انجام: «... و وصول به آن مترسمان خیال پرست را میسر نیست به سر قصه سیمرخ و غصه هدهد/ کسی رسد که شناسای منطق الطیر است یسأل الله تعالی الإطلاع علی حقائق اسراره الخ» (دوانی، مورخ ۸۹۸ق، برگ ۳۵۰ر).

۲-۴. رساله شرح بیت «پیر ما گفت خطا بر قلم صنع نرفت»

محقق دوانی اولین شارح اشعار حافظ است که طی سه رساله مستقل، شرحی حکمی و عرفانی بر یک غزل و دو بیت دیوان حافظ نوشته است (نک: شرف و مرتضایی، ۱۳۹۲). در میان این سه رساله، شرح بیت «پیر ما گفت خطا بر قلم صنع نرفت/ آفرین بر نظر پاک خطا پورشش باد» با وجود اختصار، از بقیه نسخی بیشتر دارد. از رساله اخیر در فنخا، ۳۶ نسخه

معرفی شده است (نک: درایتی، ۱۳۹۱، ج. ۱۸۴/۱۹-۱۸۶). بر پایه نسخه‌شناسی تاریخی ما، دست کم ۵۱ نسخه دیگر (و مجموعاً ۸۷ نسخه) از این اثر در کتابخانه‌های ایران و جهان وجود دارد. از این رساله ۴ نسخه عصری بر جای مانده است که مشخصات قدیم‌ترین آنها در کتابخانه عمومی مغنیا بدین شرح است:

- مغنیا: عمومی، ش ۸ / ۲۹۷۰؛ ۶۹ پ - ۷۶ پ [اصل: ۶۵ پ - ۷۲ پ]؛ ۸۶۸ ق؛ با عنوان «شرح یک بیت حافظ شیرازی»؛ از جلال‌الدین دوانی (<https://portal.yek.gov.tr/works/search/full/>).

آغاز: «بسمله. لک الحمد ... و بعد چند کلمه‌ای در تبیین معنی یک بیت از اشعار لسان‌الوقت خواجه حافظ شیرازی رحمه الله ... مرقوم رقم ارتجال ساخته عرصه عرض بر افاضل و امثال می‌گرداند ...» (دوانی، مورخ ۸۶۸ ق.، برگ ۶۹)؛ انجام: «... با آنکه صعوبت مطلب و غموض مبحث و قلت مستأهلان ادراک غوامض اسرار و کثرت معاندان اهل انکار و شیوع جدال و اصرار و نفاذ سوق اشعار نیز مانع است شعر اقول بالخد خال حین انعته / خوف الرقیب و ما بالخد من خال اللهم ارنا الحق حقا الخ» (دوانی، مورخ ۸۶۸ ق.، برگ ۷۶).

۲-۵. رساله صیحه و صدا

دوانی در این رساله حکمی و عرفانی به طرح موضوعاتی در زمینه تصوف و تفکر اسلامی پرداخته است. از رساله صیحه و صدا در فنخا، ۲۹ نسخه معرفی شده است (نک: درایتی، ۱۳۹۱، ج. ۹۱۰/۲۱-۹۱۲). نسخه‌شناسی تاریخی در این پژوهش نشان می‌دهد که به جز نسخه‌های معرفی شده در فنخا، دست کم ۳۴ نسخه دیگر (و مجموعاً ۶۳ نسخه) از این اثر در کتابخانه‌های ایران و جهان وجود دارد. از این اثر ۴ نسخه عصری باقی مانده است که مشخصات نسخه‌شناسی قدیم‌ترین آنها در کتابخانه سلیمانیه بدین شرح است:

- استانبول: سلیمانیه (مجموعه حمیدیه)، ش ۱۴۳۸؛ ۳۵۴ پ - ۳۵۸ پ؛ ۸۹۸ ق، به قرینه رسایل دیگر مجموعه؛ با عنوان «رساله فی الصیحه و الصدا»؛ از جلال‌الدین دوانی (در سعادت، ۱۳۰۰، ص. ۸۹).

آغاز: «سبحانک سبحانک انت انت ... برادر طریقی و دوست حقیقی فخر القبائل و ذخر الاوائل ... التماس نمود تا تذکره له بعضی از سوانح وقت در این جزو ثبت رود ...» (دوانی، مورخ ۸۹۸ ق.، برگ ۳۵۴)؛ انجام: «... پس ملاک امر در دین مبین و طریق مستبین تسلیم و انقیاد است فلا و ربک لایؤمنون حتی یحکموک فیما شجر بینهم الخ» (دوانی، مورخ ۸۹۸ ق.، برگ ۳۵۸ و ۳۵۸).

۲-۶. رساله شرح غزل «در همه دیر مغان نیست چو من شیدایی»

یکی دیگر از رساله‌های سه‌گانه حافظانه دوانی، شرح غزل «در همه دیر مغان نیست چو من شیدایی / خرقة جایی گرو باده و دفتر جایی» است. از این رساله در فنخا ذیل مدخل «شرح غزل حافظ: در همه دیر مغان ...»، ۱۶ نسخه معرفی شده است (نک: درایتی، ۱۳۹۱، ج. ۲۰۳/۱۹-۲۰۴). بر پایه بررسی نسخه‌شناختی حاضر، دست کم ۳۸ نسخه دیگر (و مجموعاً ۵۴ نسخه) از این اثر در کتابخانه‌های ایران و جهان وجود دارد. از این رساله ۳ نسخه عصری وجود دارد که مشخصات قدیم‌ترین آنها بدین شرح است:

- استانبول: سلیمانیه (مجموعه حمیدیه)، ش ۱۴۳۸؛ ۳۵۸ پ - ۳۶۷ ق؛ ۸۹۸ ق، به قرینه رسایل دیگر مجموعه؛ با عنوان «رساله فی شرح بعض غزلیات الحافظ»؛ از جلال‌الدین دوانی (در سعادت، ۱۳۰۰، ص. ۹۰).

آغاز: «بسمله. دیری است تا به حکم و جوب ادای حق اخوت [اصل: اخرة] در شرع فتوت و دین مروت بر رقبه قلم سست قدم ادای معنی این غزل از سخنان لسان الوقت ترجمان الزمان حافظ شیرازی ...» (دوانی، مورخ ۸۹۸ق.، برگ ۳۵۸پ)؛ انجام: «... و بنابراین در تکثیر وجوه محامل این ابیات شعف نمود بلکه به آنچه به ذوق خاص ناظم بود اکتفا نمود مصراع اندکی گفتم و بسیار دگر دانستم و الحمدلله الخ» (دوانی، مورخ ۸۹۸ق.، برگ ۳۶۷ر).

۲-۷. رساله شرح بیت «تفکر رفتن از باطل سوی حق»

علامه دوانی طی دو رساله حکمی و عرفانی مختصر، بیت‌های «تفکر رفتن از باطل سوی حق / به جز و اندر بدیدن کل مطلق» و «به اصل خویش یکره نیک بنگر / که مادر را پدر شد باز مادر» را از مثنوی گلشن راز با استفاده از مبانی فلسفه، کلام و عرفان اسلامی تفسیر کرده است. در فنخا، ۲۱ نسخه از این رساله معرفی شده است (نک: درایتی، ۱۳۹۱، ج. ۱۹/۱۸۶-۱۸۷). نسخه‌شناسی تاریخی این اثر نشان می‌دهد که دست کم ۳۱ نسخه دیگر (و مجموعاً ۵۲ نسخه) از این اثر در فهرست نسخ خطی کتابخانه‌ها وجود دارد. از این رساله ۲ نسخه عصری بر جای مانده است و مشخصات قدیم‌ترین نسخه آن بدین شرح است:

- استانبول: سلیمانیه (مجموعه حمیدیه)، ش ۱۴۳۸؛ [۳۲۱پ-۳۲۴ر؛ ۸۹۷ق، در انجامه]؛ با عنوان «رساله فی شرح ابیات گلشن راز»؛ از جلال‌الدین دوانی (در سعادت، ۱۳۰۰، ص. ۸۹-۹۰).

آغاز: «بسمله. بعد الحمد لله بما يستحقه و الصلوة علی نبيه كما حقه نموده می‌شود که از دیوان وزارت که مرکز رایت اقبال و محیط سعادت و کمال و محط رحال رجال فضل و افضال است ... مثال واجب الامثال رسید ...» (دوانی، مورخ ۸۹۷ق.، برگ ۳۲۱پ)؛

انجام: «... این بود آنچه عجاله الوقت به زبان کلک بیان درآمد و چون اشاره علیه بر اختصار رفته بود به تکثیر محامل و تشعب وجوه شعف نمود و الکلام مع من يفهم الخ» (دوانی، مورخ ۸۹۷ق.، برگ ۳۲۴ر).

۲-۸. رساله تحفه روحانی

دوانی این رساله عرفانی را درباره علوم غریبه، به ویژه علم جفر، نگاشته است. در فنخا از این رساله ذیل مدخل «تحفه روحانی = خواص الحروف = اسرار الحروف»، ۲۴ نسخه معرفی شده است (نک: درایتی، ۱۳۹۱، ج. ۷/۴۴۰-۴۴۱). داده‌های نسخه‌شناسی تاریخی این پژوهش نشان می‌دهد که دست کم ۲۸ نسخه دیگر (و مجموعاً ۵۲ نسخه) از این اثر در فهرست کتابخانه‌ها وجود دارد. مشخصات نسخه کهن این رساله در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران بدین شرح است:

- تهران: دانشگاه، ش ۱۱/۱۹۲۸؛ ص ۳۲۲-۳۴۹؛ ۹۴۶ق، به قرینه رساله دهم مجموعه؛ با عنوان «تحفه روحانی»؛ از جلال‌الدین دوانی (دانش پژوه، ۱۳۳۹، ج. ۵۴۴/۸).

آغاز: «جوهر حمد و ثنا نثار بارگاه کبریا حضرت علام الغیوب که به مقتضای و ان من شیء الا عندنا خزائنه حقایق اسمایی را که در مرتبه غیب الهویه به حکم قهرمان وحدت صرف و اجمال محض در ذات بحت مستهلک و مندمج بودند و ... بر منصف ظهور علمی به طریق تفصیل جلوه داد ...» (دوانی، مورخ ۹۴۶ق.، برگ ۳۲۲)؛ انجام: «... چه هر گاه که چنین شد و این ملکه در او راسخ شد تعلق ارادت او به شیئی معین نشانه تعلق عنایت اوست به آن چیز چه عنایت الهی متعلق است به نظام اصلح و آنچه خیر است البته به ظهور می‌رسد و الله يقول الحق الخ» (دوانی، مورخ ۹۴۶ق.، برگ ۳۴۹).

۲-۹. رساله تحقیق عدالت

در میان آثار فارسی جلال‌الدین دوانی، دست کم دو «عدالت‌نامه» وجود دارد. در *فنخا* از همه عدالت‌نامه‌های او جمعاً ۲۶ نسخه ذیل مدخل «عدلیه = تحقیق عدالت = ماهیه العدالة = تعریف عدالت» و بدون تفکیک نسخه‌ها از یکدیگر معرفی شده است (نک: درایتی، ۱۳۹۲، ج. ۴۹۹/۲۲-۵۰۱). براساس یافته‌های نسخه‌شناختی در این پژوهش، از عدالت‌نامه اول دوانی، حداقل ۴۴ نسخه در ایران و جهان بر جای مانده است که مشخصات قدیم‌ترین آنها چنین است:

- استانبول: سلیمانیه (مجموعه حمیدیه)، ش ۱۴۳۸؛ [۳۵۰پ - ۳۵۴ق؛ ۸۹۸ق، به قرینه رسایل دیگر مجموعه]؛ با عنوان «فی العدالة و السياسة»؛ از جلال‌الدین دوانی (در سعادت، ۱۳۰۰، ص. ۹۰).

آغاز: «بسمله. سپاس بی قیاس مالک الملکی را که پادشاه نفس ناطقه را در سواد خطه سویدای قلب صنوبری بر عرش روح حیوانی استوا داد...» (دوانی، مورخ ۸۹۸ق، برگ ۳۵۰پ)؛

انجام: «... بلکه حدیث مشهور دنیا مزرعة الآخرة ندا بر این معنی می‌نماید اگر به گوش هوش استماع رود دهقان سالخورده چه خوش گفت با پسر / کای نور چشم من به جز از کشته ندروی اللهم اهدانا الصراط المستقیم الخ» (دوانی، مورخ ۸۹۸ق، برگ ۳۵۴ر).

۲-۱۰. رساله عرض لشکر

این رساله در زمینه تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران است، اما اثر ادیبانه‌ای که در این اثر به کار گرفته شده است، آن را در زمره یکی از فاخرترین متون ادبیات حماسی مثنوی فارسی قرار می‌دهد. در *فنخا* از این رساله ذیل مدخل «عرض لشکر = عرض سپاه = عرض سپاه ازون حسن = عرض نامه»، ۲۱ نسخه معرفی شده است (نک: درایتی، ۱۳۹۲، ج. ۵۲۲/۲۲-۵۲۴). براساس نسخه‌جویی این پژوهش، دست کم ۲۲ نسخه دیگر (و مجموعاً ۴۳ نسخه) از این اثر در فهرست کتابخانه‌های ایران و جهان وجود دارد که دو نسخه آن به عصر نویسنده تعلق دارد. مشخصات قدیم‌ترین نسخه این رساله بدین شرح است:

- استانبول: توقاپی سرای (مجموعه روان کوشکی)، ش ۲۰۴۲ / ۲؛ گک ۱۳-۳۳؛ ۸۸۸ق؛ با عنوان «العرض»؛ از جلال‌الدین دوانی (<https://kutuphane.isam.org.tr/>).

آغاز: «بسمله. اللهم صل علی محمد و آله اجمعین قال الله سبحانه و تعالی و لقد کتبنا فی الزبور ... از پرتو اشعه این نیر قدسی بینایان منظر تحقیق را این معنی مشاهده و معاین گردد که...» (دوانی، مورخ ۸۸۸ق، برگ ۱۳پ)؛

انجام: «... نه دیده و نه نیز از کسی شنیده بیت زهی بر ضمیر منیرت عیان / همه سر غیب از ازل تا ابد // ندیده بدین عقل و روشندلی / سپهر کهن سال در دور خود اللهم خلد ظلال معدلته الخ» (دوانی، مورخ ۸۸۸ق، برگ ۳۳ر).

۲-۱۱. کتاب ترجمه و شرح مختصر الوقایه

ترجمه و شرح مختصر الوقایه، تفسیری اجتهادی از کتاب فقهی شرح النقایة فی مختصر الوقایة به زبان فارسی است. اگرچه ترجمه و شرح مختصر الوقایه، پربرگ‌ترین کتاب فارسی دوانی است، با این حال در *فنخا* هیچ نسخه‌ای از این اثر معرفی نشده است. براساس بررسی‌های نسخه‌شناسانه انجام گرفته، جمعاً دست کم ۱۶ نسخه از این اثر در ایران و سایر کشورها وجود دارد. قدیم‌ترین نسخه این اثر متعلق به آکادمی علوم جمهوری تاجیکستان با مشخصات ذیل است:

- دوشنبه: انستیتوی آثار خطی تاجیکستان، ش ۲۸۹۸؛ ۲۹۱گ؛ سده ۱۰ق؛ با عنوان «ترجمه و شرح مختصر الوقایه»؛ از جلال‌الدین محمد بن اسعد دوانی (موجانی و همکاران، ۱۳۷۶، ج. ۱۸۶/۲).

آغاز: «بسمله. حمد و سپاس صانعی را که به سبب ادای فرایض و واجبات و سنن مرتبه عباد را به درجه اعلا رسانید و صلوات زاکیات رفیع القدری که وجود ذات با برکاتش را حق جل و علا موجب تناسخ جمیع مذاهب و ادیان گردانید ...» (دوانی، مورخ سده ۱۰ق، برگ ۱پ)؛

انجام: «... بدان که مدت امتداد به قول بعضی سال است و به قول بعضی تا زمان موت است و فتوا بر اخیر است و فی غنم مذبوحه ... مذبوحه اقل بود یا اکثر بود یا برابر لیکن بی‌تحرری اکل نکند» (دوانی، مورخ سده ۱۰ق، برگ ۲۷۹ر).

۱۲-۲. رساله دیوان مظالم

موضوع این رساله، سیاست مدن به‌ویژه قضاوت اسلامی است. در فتنه از این رساله ذیل مدخل «دیوان مظالم = تحقیق احکام السیاسة»، ۹ نسخه معرفی شده است (نک: درایتی، ۱۳۹۱، ج. ۱۵/۸۶۵-۸۶۶). با پژوهش نسخه‌شناختی حاضر ۶ نسخه دیگر (و مجموعاً ۱۵ نسخه) از این اثر در کتابخانه‌های ایران و جهان شناسایی شد. کهن‌ترین نسخه این اثر در کتابخانه مجلس شورای اسلامی با مشخصات زیر نگهداری می‌شود:

- تهران: مجلس، ش ۲/۱۸۰۵۷؛ ۱۸۶-۱۸۸ر؛ ۹۲۰ق؛ با عنوان «دیوان مظالم»؛ از جلال‌الدین دوانی (<https://arian.ical.ir/Search/SimpleSearch/>).

آغاز: «بسمله. و له الحمد ... این بعضی مسائل است متعلق به دیوان مظالم از کتب معتبره مثل احکام سلطانی که اقصی القضاة امام ابوالحسن ماوردی که امام عصر خود بود تصنیف کرده و ...» (دوانی، مورخ ۹۲۰ق، برگ ۱۸۶ر)؛

انجام: «... و این احکام را که محض حکم شرع است به عمل آورد و آن را مظموس نسازد و بعض ائمه کشف و تحقیق گفته‌اند که مهدی موعود صلوات الله علیه مدار احکام بر آن خواهد نهاد اللهم وفقه الخ» (دوانی، مورخ ۹۲۰ق، برگ ۱۸۸ر).

۱۳-۲. رساله ماهیت عدالت

بر اساس یافته‌های تحقیق، از عدالت‌نامه دوم دوانی دست کم ۱۲ نسخه در ایران و جهان بر جای مانده است که قدیم‌ترین آنها در کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران با مشخصات زیر نگهداری می‌شود:

- تهران: ادبیات (مجموعه حکمت)؛ ش ۱۲/۲۵۳؛ [۶ص]؛ ۹۴۷ق؛ با عنوان «رساله در بیان ماهیت عدالت و احکام آن»؛ از جلال‌الدین دوانی (دانش‌پژوه، ۱۳۴۱، ج. ۵۷/۲).

آغاز: «بسمله. بهترین بدرقه که قوافل معانی را از دیار فارس جمعیت‌اساس قلب انسانی به سواد خطه هندوستان خط رساند شکر پادشاهی عادل منعم سزد که ...» (دوانی، مورخ ۹۴۷ق، برگ [۱])؛

انجام: «... الله تعالی ذات عالی حضرت را از مکاره زمان در ضمان امان دارد و توفیق ازدیاد کمال و تیسیر تضاعف جاه و جلال کرامت فرماید بحق الحق و کلماته الخ» (دوانی، مورخ ۹۴۷ق، برگ [۶]).

۱۴-۲. رساله نقوش کعبتین نرد

این رساله که در علم آمار نوشته شده، به محاسبه احتمالات اعداد تاس‌های دو گانه و سه گانه در بازی نرد اختصاص یافته است. در فنخا ذیل مدخل «حساب» از این رساله تنها یک نسخه معرفی شده است (نک: درایتی، ۱۳۹۱، ج. ۹۸۱/۱۲). از رهگذر نسخه‌شناسی تاریخی حاضر، ۵ نسخه دیگر (و مجموعاً ۶ نسخه) از این اثر در کتابخانه‌های ایران و جهان به دست آمده است. مشخصات تنها نسخه عصری این رساله بدین شرح است:

- استانبول: سلیمانیه (مجموعه حمیده)؛ ش ۱۴۳۸؛ [۳۱۷پ - ۳۲۰پ؛ ۸۹۸ق، به قرینه رسایل دیگر مجموعه]؛ با عنوان «رساله فی ضبط النقوش»؛ از جلال‌الدین دوانی (درسعادت، ۱۳۰۰، ص. ۸۹-۹۰).

آغاز: «بعد از ستایش یکتایی که به یک ارسال نقش دو کون را از کتم عدم هویت به بساط شهادت آورده موالید سه گانه از چهار عنصر استخراج نمود و خلاصه آن را که نشئه انسانی است...» (دوانی، مورخ ۸۹۸ق، برگ ۳۱۷پ)؛ انجام: «... و صورت ممکنه هریک در این جدول مفصلاً و در دایره مجملاً ثبت شد تتمیماً للتوضیح و التفصیل و الله الهادی الی السبیل و له الحمد حمداً لایتناهی الخ» (دوانی، مورخ ۸۹۸ق، برگ ۳۲۰پ).

۱۵-۲. رساله گوهر ایمان

این رساله کوتاه حکمی درباره ماهیت ایمان نوشته شده است. در فهرست کتابخانه‌های ایران، این اثر به درستی شناسایی نشده است؛ از جمله در فنخا این رساله به زبان عربی با عنوان «الایمان = معنی الایمان» دانسته شده و درباره مؤلف آن آمده است: «گویا از او نباشد و این انتساب ناروا باشد» (درایتی، ۱۳۹۱، ج. ۵۲۷/۵). براساس یافته‌های پژوهش، از این رساله ۴ نسخه در کتابخانه‌های جهان وجود دارد که در میان آنها، فقط نسخه ذیل در کتابخانه دانشکده الهیات مشهد تاریخ‌دار است:

- مشهد: الهیات، ش ۸ / ۱۹۲۹۵ (ردیف ۱۲۲۴)؛ [۳ص]؛ ۱۱۲۵ق، در رساله اول مجموعه؛ با عنوان «ایمان = رساله در تحقیق معنی ایمان»؛ گویا از دوانی نیست (فاضل یزدی مطلق، ۱۳۶۱، ج. ۳۵۹/۲-۳۶۱).

آغاز: «بسمله. علمای اسلام و فضلی کرام متع الله المسلمین بطول بقائهم چه فرمایند در این مناظره که درویش سائلی سؤال کرد از بعضی علما که ایمان موجود است یا معدوم است...» (دوانی، مورخ ۱۱۲۵ق، برگ [۱])؛ انجام: «... و چون مجیب تفسیر وجودی بوجود نموده جواب مطابق سؤال لیکن اشکال و منع سابق متوجه است چه تحقیق آن است که علم موجود خارجی نیست کما مر مفصلاً و الله احکم الحاکمین» (دوانی، مورخ ۱۱۲۵ق، برگ [۳]).

۱۶-۲. رساله شرح بیت «دوش دیدم که ملایک در میخانه زدند»

یکی دیگر از آثار حکمی و عرفانی دوانی در حوزه شرح نویسی بر اشعار حافظ، رساله‌ای کم‌نسخه است با عنوان شرح بیت «دوش دیدم که ملایک در میخانه زدند/ گل آدم بسرشتند و به پیمانه زدند». در فنخا تنها ۳ نسخه از این رساله معرفی شده است (نک: درایتی، ۱۳۹۱، ج. ۱۹۰/۱۹). نسخه‌شناسی تاریخی نیز نشان می‌دهد که هیچ نسخه‌ای از این رساله به کتابخانه‌های خارج از ایران راه نیافته است. قدیم‌ترین نسخه این رساله در کتابخانه آیت‌الله حججی نگهداری می‌شود:

- نجف‌آباد: حججی، ش ۶ / ۲۰؛ ۴۳پ - ۶۳ر؛ ۱۰۴۰ق؛ با عنوان «شرح بیتی از حافظ»؛ از جلال‌الدین دوانی (نک: حافظیان، ۱۳۸۶، ج. ۴۰).

آغاز: «... بعدما بر ذوق جوانمردانی که از مسافرت و مجاورت وجود خبری دارند و بر نهال نهاد بر شاخسار معرفت تازه‌بری آرند پوشیده نیست که...» (دوانی، مورخ ۱۰۴۰ق.، برگ ۴۳پ)؛
انجام: «... این بود نمونه‌ای از شرح بیت به ذوق صوفیه که در وحدت محو بودند و در وقت تکلم به طور اهل صحو نمودند و الحمد لله رب العالمین الخ» (دوانی، مورخ ۱۰۴۰ق.، برگ ۶۳ر).

۱۷-۲. رساله شرح بیت «به اصل خویش یکره نیک بنگر»

این رساله تفسیر حکمی و عرفانی بیت «به اصل خویش یکره نیک بنگر/ که مادر را پدر شد باز مادر» است. از این اثر در فنخا ۳ نسخه معرفی شده است (درایتی، ۱۳۹۱، ج. ۱۸۳/۱۹-۱۸۴). یافته‌های نسخه‌شناسی تاریخی تحقیق حاکی از آن است که هیچ نسخه‌ای از این رساله به کتابخانه‌های خارج از ایران راه نیافته است. گویا نسخه اقدم این رساله در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران با مشخصات ذیل نگهداری می‌شود.

- تهران: دانشگاه، ش ۲۲/۱۰۸۸؛ ۸۸پ-۹۰ر؛ [۱۹۸ق، نک: درایتی، ۱۳۹۱، ج. ۱۸۳/۱۹]؛ با عنوان «شرح بیتی از شبستری»؛ از جلال‌الدین دوانی (دانش‌پژوه، ۱۳۳۲، ج. ۴۵۳/۳).

آغاز: «بسمله. چون عزیزی التماس معنی این بیت کرد از گلشن راز که تصنیف محقق آگاه و ملازم درگاه شیخ محمود شبستری است واجب نمود...» (دوانی، مورخ ۱۱۹۸ق.، برگ ۸۸پ)؛
انجام: «... و از شایبه شک و شبهه و وهم خالی ماند و از کمال اخلاص بیاید که هرگز شکر کوبنده را لذت شکر خاییده نباشد و الله اعلم بالصواب» (دوانی، مورخ ۱۱۹۸ق.، برگ ۹۰ر).

۱۸-۲. رساله عروض منظوم

موضوع این رساله موجز، وزن شعر در ادب فارسی است. در فنخا، تنها ۲ نسخه از این رساله معرفی شده است (نک: درایتی، ۱۳۹۲، ج. ۶۱۴/۲۲). نسخه‌شناسی تاریخی انجام گرفته نشان می‌دهد که هیچ نسخه‌ای از این رساله نیز به کتابخانه‌های خارج از ایران راه نیافته است. مشخصات نسخه اقدم موجود این رساله چنین است:
- تهران: ملک، ش ۲۱/۶۱۹۲؛ [ص ۲۴۹-۲۵۱]؛ تقریباً ۱۰۵۸ق؛ با عنوان «رساله در عروض»؛ از ناشناس (افشار و دانش‌پژوه، ۱۳۷۱، ج. ۲۳۶/۹).

آغاز: «بسمله. بدان که اجزایی که شعر از آن مرکب می‌شود هفت است دو جزو خماسی است چنان که فعولن و فاعلن و پنج جزو دیگر سباعی است چنان که...» (دوانی، مورخ تقریباً ۱۰۵۸ق.، برگ ۲۴۹)؛
انجام: «... بحر رباعی گر بحر دوبیتی تو بگیری از بر/ گردی تو لطیف طبع و فرخنده نظر // مفعولن مفاعیلن مفاعیلن فع/ می‌باش بر اهل فضل زین پس سرور تم بحمد الله الخ» (دوانی، مورخ تقریباً ۱۰۵۸ق.، برگ ۲۵۱).

۱۹-۲. رساله علم و اراده الهی

دوانی در این رساله حکمی کوتاه، با هدف پاسخ به پرسش‌هایی که در زمان او درباره علم و اراده الهی مطرح بود، به تفسیر دو کلام از آیات قرآنی پرداخته است. از این رساله تنها ۲ نسخه در ترکیه بر جای مانده است که از میان آن دو گویا نسخه زیر در کتابخانه عمومی مغنيسا قدیم تر است:

- مغنیسا: عمومی، ش ۲ / ۲۹۷۲؛ ۴۳ پ - ۴۴ ر [اصل: ۴۴ پ - ۴۵ ر]؛ [۱۰۰۵ق، نک: هاشم‌پور سبحانی، ۱۳۶۶، ص. ۳۲۷]؛ با عنوان «رساله در علم و ارادة الهی»؛ از جلال‌الدین محمد بن اسعد دوانی (<https://portal.yek.gov.tr/works/search/full/>).

آغاز: «بسمله... هو السميع البصير الحي الذي ليس كمثل شيء و... سكان سفینه سکینه صفات و لب تشنگان حریق غریق ذات بلغهم الله الى اقصى سواحل الغيات بيان فرماید که...» (دوانی، مورخ ۱۰۰۵ق، برگ ۴۳ پ)؛ انجام: «... هر کس را که قابلیت آن نیست به سعی به آن مرتبه نمی‌تواند رسید شده زاهد به هوای گل رخسار حیب/ همچو نرگس همه تن دیده ولی بینا نیست رزقنا الله باصرة بالحقائق الخ» (دوانی، مورخ ۱۰۰۵ق، برگ ۴۴ ر).

۲-۲۰. رساله امتناع الحكم على المعنى الحرفي

این رساله منطقی و اصولی، به تبیین کیفیت حکم درباره معانی حرفی زبان می‌پردازد. در فنخا تنها یک نسخه از این رساله معرفی شده است (نک: درایتی، ۱۳۹۰، ج. ۴/۸۸۹-۸۹۰). ظاهراً نسخه معرفی شده در فنخا منحصر به فرد است؛ زیرا ضمن نسخه‌شناسی تاریخی حاضر، نشانی از نسخه‌ای دیگر از این اثر در هیچ کتابخانه‌ای یافت نشد. تک نسخه این رساله با مشخصات زیر در کتابخانه مرکزی دانشگاه نگهداری می‌شود:

- تهران: دانشگاه، ش ۱۶ / ۱۰۲۱؛ ۱۲۰ پ - ۱۲۷ پ؛ تقریباً ۹۳۹ق؛ با عنوان «رساله فی امتناع [اصل: امکان] الحكم على المعنى الحرفي»؛ از جلال‌الدین دوانی (دانش پژوه، ۱۳۳۲، ج. ۱۰/۳).

آغاز: «بسمله. اللهم ارنا الحق حقا و... الهی غشاوة غفلت و علی ابصارهم غشاوه از بصر بصیرت ما بگشا و ختم ختم الله علی قلوبهم از دل ما برداشته هر چیز را چنان که هست به ما بنما...» (دوانی، مورخ ۹۳۹ق، برگ ۱۲۰ پ)؛ انجام: «... و اینکه معترض گفته که می‌توان که به حرف در جواب سؤال اکتفا نمایند مثل آنکه در جواب ما النسبة بین الدار و زید غلط است و عارف به قوانین لغت اقدام بر این نماید؛ زیرا که از اجل جلیات است آنکه هیچ حرف در هیچ سؤال کافی نیست و الله اعلم» (دوانی، مورخ ۹۳۹ق، برگ ۱۲۷ پ).

۲-۲۱. رساله جبر و اختیار

موضوع این رساله کلام و عقاید اسلامی است و در آن به تفصیل مباحثی درباره قضا و قدر و اختیار انسان مطرح شده است. در فنخا ۳ نسخه از رساله جبر و اختیار معرفی شده است (نک: درایتی، ۱۳۹۱، ج. ۱۰/۳۴) که تنها یکی از آنها اصالت دارد (نک: شرف، ۱۴۰۳، ص. ۳۹۰-۳۹۱). براساس نسخه‌جویی نگارنده، از این اثر تنها همان نسخه مذکور در فنخا در جهان وجود دارد. مشخصات نسخه منحصر به فرد این رساله در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی چنین است:

- مشهد: آستان؛ ش ۱۰۷۶؛ ص ۲۰۷-۲۲۳؛ سده ۱۰ق؛ با عنوان «رساله جبر و اختیار»؛ از جلال‌الدین دوانی (اردلان جوان، ۱۳۶۵، ج. ۱/۳۸۱).

آغاز: «یا من جبر الخلق بقهر التدبیر / در جبر تو اختیار ما مانده اسیر // از جبر تو بود جنبش موجودات / هر چند به اختیار ما باشد تقصیر بعد از ثنای فرمان‌روای و ربک یخلق ما یشاء و یختار... نموده می‌شود که...» (دوانی، مورخ سده ۱۰ق، برگ ۲۰۷)؛

انجام افتاده: «... و ثواب و عقاب مترتیبند بر آن قصد و علم ناقص بنده به آنکه او مستقل است در برداشتن و مباشرت فعل بعد از ...» (دوانی، مورخ سده ۱۰ ق.، برگ ۲۲۳).

۲-۲۲. منشآت

منشآت مجموعه‌ای شامل شماری نوشته کوتاه است که آنها را نویسنده برای مخاطب یا مخاطبانی خاص نگاشته است و با عناوینی همچون «رسایل»، «ترسلات»، «مکاتیب»، «مکتوبات»، «نامه‌ها» و... خوانده می‌شوند. بنابر نسخه‌شناسی تاریخی حاضر، دست کم ۳۹ نسخه از نامه‌های فارسی دوانی، ضمن چندین مجموعه برجای مانده که تنها مشخصات تعداد انگشت‌شماری از آنها در فنخا به درستی ذکر شده است (نک: درایتی، ۱۳۹۲، ج. ۳۲/۳۲-۸۲۶). دوانی هرگز مکتوبات فارسی خود را مدون نکرد؛ باین حال به گزارش فنخا، منشآت او مشتمل است بر «نامه دوانی به فارسی سره»، «تهنیت‌نامه» و «دو رقعۀ کوتاه» (نک: درایتی، ۱۳۹۲، ج. ۳۱/۸۸۲) و مشخصات نسخه منحصر به فرد آن بدین شرح است:

– تهران: مجلس، ش ۶ / ۸۹۶۰، ص ۴۰-۴۱؛ تقریباً ۱۰۴۳-۱۰۶۷ ق؛ با عنوان «منشآت»؛ از جلال‌الدین دوانی (نک: حکیم، ۱۳۹۰، ج. ۱/۴۷۲).

در فنخا از نامه فارسی سره دوانی، نسخه‌ای دیگر نیز ذیل مدخل نادرست «انشای واژه تازی» معرفی شده است (نک: درایتی، ۱۳۹۱، ج. ۵/۵۸). از این نامه افزون بر دو نسخه مذکور در فنخا، دست کم یک دست‌نویس دیگر به شماره ۳۸۴۶/۶۸ در کتابخانه ملی ملک با عنوان «انشای مولانا جلال‌الدین دوانی بی‌واژه تازی به نظم و نثر» بر جای مانده است (افشار و دانش‌پژوه، ۱۳۶۹، ج. ۷/۱۰۰). دوانی در نامه اخیر که یکسره به فارسی سره است، خواسته به اقتضای ذوق مخاطب خود در سره‌گویی هنرنمایی و در سره‌نویسی طبع آزمایی نماید. دیگر مکتوبات فارسی دوانی نیز غالباً اخوانیات یا نامه‌هایی دوستانه هستند که با هدف ابراز عشق و محبت به یاران و عرض ادب و ارادت به دوستان و پرسش از احوال ایشان و همچنین تهنیت ایام یا تعزیت اوقات به رشته تحریر درآمده‌اند. فهرست تحلیلی مجموعه مکتوبات دوانی، مجالی گسترده می‌طلبد که باید آن را در پژوهشی دیگر جست‌وجو کرد.

۲-۲۳. دیوان اشعار (مجموعه شعری)

جلال‌الدین دوانی به فارسی و تازی اشعاری سروده و در شعر «جلال» و «دوانی» تخلص کرده است. از میان اشعار او رباعیاتش از شهرت بیشتری برخوردار است و چنان که گفته شد، خود او بر آنها شرحی نوشته است. به جز رباعیات مشهور او، تعدادی غزل و شماری مثنوی و چندین قطعه و تک‌بیتی نیز به نام اوست. سال‌ها پیش، تنها مجموعه باقی مانده از اشعار او در گنجینه شخصی دکتر حسین علی محفوظ با مشخصات ذیل قرار داشته است:

– عراق: کتابخانه حسین علی محفوظ، بدون شماره؛ ۳۰ر- ۳۲پ؛ ۱۰۵۸ ق؛ با عنوان «من اشعار المحقق الدوانی»؛ از جلال‌الدین دوانی (محفوظ، ۱۹۷۳ م.، ص. ۴۳ و ۵۷-۶۲).

اشعار دوانی در مجموعه‌ها و جنگ‌ها و حتی کتاب‌های تاریخ و تذکره پراکنده است و به نظر از او دیوانی مدون برجای نمانده است. از این رو، جا دارد در مجالی دیگر ضمن گردآوری مجموعه اشعار پراکنده وی، به تحقیقی جامع درباره قریحه سرایندگی این اندیشمند ارجمند پرداخت.

۳. نتیجه‌گیری

از لوازم تصحیح علمی آثار هر نویسنده، نسخه‌شناسی تاریخی آثار اوست؛ زیرا بنای تصحیح عالمانه هر اثر، بر شناسایی قدیم‌ترین نسخه‌های آن اثر استوار است. نسخه‌شناسی تاریخی از طریق روش مطالعه تطبیقی فهرس و نسخ مختلف این مجال را فراهم می‌آورد که ضمن تعیین شمار نسخه‌های موجود یک اثر، اقدام نسخ آن نیز تشخیص داده شود. در واقع، با نسخه‌شناسی تاریخی می‌توان به گونه‌ای روشمند، قدیم‌ترین نسخه هر اثر را به دست آورد و مبنای تصحیح علمی قرار داد. بر این اساس، در این پژوهش به منظور نسخه‌شناسی تاریخی مجموعه آثار فارسی دوانی، فهرست چاپی و دیجیتالی بیش از هزار کتابخانه به چهارده زبان مختلف بررسی شد تا نسخه‌های کهن آثار فارسی او شناسایی شوند. از رهگذر نسخه‌جویی انجام گرفته، تاکنون بر سرهم بیش از ۷۰۰۰ نسخه خطی فارسی و عربی از دوانی از میانه سده نهم تا پایان سده چهاردهم قمری در فهرست کتابخانه‌های دست‌کم چهل کشور اسلامی و غیراسلامی ردیابی شده است. شمار نسخه‌های دستیاب‌شده از آثار فارسی اصیل دوانی و تاریخ نسخه اقدم هر یک از آنها به شرح جدول ذیل است:

ردیف	نام اثر	تعداد نسخه‌ها	اقدام نسخ
۱	کتاب لوامع الاشراف فی مکارم الاخلاق	۴۰۴ (با ۱۲ نسخه عصری)	۸۸۰ق.
۲	رسالة تهليليه	۱۴۳ (با ۲ نسخه عصری)	۹۰۷ق.
۳	رسالة شرح رباعیات حکمی و عرفانی	۱۰۷ (با ۲ نسخه عصری)	۸۹۸ق.
۴	رسالة شرح بیت «پیر ما گفت خطا بر قلم صنع نرفت»	۸۷ (با ۴ نسخه عصری)	۸۶۸ق.
۵	رسالة صبحه و صدا	۶۳ (با ۴ نسخه عصری)	۸۹۸ق.
۶	رسالة شرح غزل «در همه دیر مغان نیست چو من شیدایی»	۵۴ (با ۳ نسخه عصری)	۸۹۸ق.
۷	رسالة شرح بیت «تفکر رفتن از باطل سوی حق»	۵۲ (با ۲ نسخه عصری)	۸۹۷ق.
۸	رسالة تحفة روحانی	۵۲	۹۴۶ق.
۹	رسالة تحقیق عدالت	۴۴ (با ۱ نسخه عصری)	۸۹۸ق.
۱۰	رسالة عرض لشکر	۴۳ (با ۲ نسخه عصری)	۸۸۸ق.
۱۱	کتاب ترجمه و شرح مختصر الوقایه	۱۶	سده ۱۰ق
۱۲	رسالة دیوان مظالم	۱۵	۹۲۰ق.
۱۳	رسالة ماهیت عدالت	۱۲	۹۴۷ق.
۱۴	رسالة نقوش کعبتین نرد	۶ (با ۱ نسخه عصری)	۸۹۸ق.
۱۵	رسالة گوهر ایمان	۴	۱۱۲۵ق
۱۶	رسالة شرح بیت «دوش دیدم که ملایک در میخانه زدند»	۳	۱۰۴۰ق.
۱۷	رسالة شرح بیت «به اصل خویش یکره نیک بنگر»	۳	۱۱۹۸ق.
۱۸	رسالة عروض منظوم	۲	۱۰۵۸ق.
۱۹	رسالة علم و اراده الهی	۲	۱۰۰۵ق.
۲۰	رسالة امتناع الحکم علی المعنی الحرفی	۱ (تک نسخه)	تقریباً ۹۳۹ق.
۲۱	رسالة جبر و اختیار	۱ (تک نسخه)	سده ۱۰ق.
۲۲	منشآت	۳۹ (شامل ۱ مجموعه و ۳۸ نامه)	تقریباً ۱۰۶۷ق.
۲۳	دیوان اشعار	۱ (تک نسخه)	۱۰۵۸ق.

براساس داده‌های جدول، در این نسخه‌یابی افزون‌بر دستیابی به نسخه‌ی عصری، اقدام یا منحصربه‌فرد هریک از آثار فارسی دوانی، تاکنون در مجموع ۱۱۵۴ نسخه‌ی خطی (شامل ۳۳ نسخه‌ی عصری) از ۲۳ اثر فارسی وی شناسایی شده است. بی‌تردید اطلاعاتی که اینک از آثار فارسی دوانی فراهم آمده است، کاستی‌هایی دارد؛ از جمله اینکه به‌جز نسخه‌های شناسایی‌شده در فرایند این پژوهش، همچنان نسخی بسیار از کتاب‌ها و رساله‌های گذشتگان در کتابخانه‌های جهان وجود دارد که هنوز فهرست نشده‌اند و برخی از آنها می‌توانند داده‌های نسخه‌شناختی تحقیق را افزایش دهند. همچنین، بعید نیست به‌جز آثار فارسی معرفی‌شده در این مقاله، همچنان رساله‌ها یا کتاب‌هایی ناشناخته از دوانی وجود داشته باشند که می‌توانند کتاب‌شناسی مجموعه آثار او را تصحیح و تکمیل کنند. با این‌همه، در این تحقیق در حد توان تلاش شد با رجوع به فهرست‌ها و نسخه‌های در دسترس، نسخه‌های عصری، اقدام و منحصربه‌فرد آثار فارسی دوانی به‌دقت شناسایی شوند. بی‌شک، پس از تدوین فهرست جامع مجموعه آثار جلال‌الدین دوانی می‌توان ادعا کرد که آن فهرست، آینه‌ای تمام‌نما از میراث مکتوب پربرگ و بار این دانشمند ارجمند در ایران و جهان است. روشن است که تدوین چنین فهرستی، راهنمایی است برای پژوهشگران تا کار ایشان را در مراجعه به اصل نسخه‌های خطی تسهیل کند. در واقع، فهرست شخصی آثار فارسی و عربی دوانی، جوابگوی نیازهای گوناگون دوانی‌پژوهان است و آنها را از مراجعه به فهرست‌های ناهمگون و پراکنده کتابخانه‌ها بی‌نیاز می‌سازد.

بی‌گمان بهترین منبع برای آگاهی از آثار نویسندگان پرکار گذشته، فهرست‌های شخصی مبتنی بر کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی تحلیلی است؛ زیرا روایی فهرست اختصاصی مؤلفان، بیش از دیگر فهرست‌هاست. در واقع، فهرست‌های شخصی، در تکمیل و تصحیح داده‌های فهرست کتابخانه‌ها می‌توانند نقشی اساسی بازی کنند؛ چراکه با تنظیم آنها می‌توان ابهامات و اشکالات کتاب‌شناختی و نسخه‌شناختی فهرست نسخ کتابخانه‌ها را درباره آثار هر مؤلف مرتفع ساخت. در این گونه فهرست‌ها با تمرکز بر مجموعه آثار یک نویسنده، فهرست‌نگار به دلیل محدودیت دایره تحقیق خود به نتایجی مستند دست می‌یابد و با دلایلی متقن موجودیت آثار نویسنده را به‌صورت تاریخی گزارش می‌کند. در فرایند تدوین فهرست‌های شخصی، نسخه‌های معرفی‌شده در فهرست نسخ خطی کتابخانه‌های گوناگون از آثار مؤلفی خاص، به‌صورت تطبیقی بررسی می‌شوند تا از رهگذر آن کمیت و کیفیت دقیق نسخه‌ها به اطلاع مصححان و محققان برسد. بدیهی است که با شناخت هویت نسخه‌شناختی مجموعه آثار پیشینان، مسیر تصحیح تألیفات ایشان هموار و مقدمه تحقیق درباره نگارش‌هایشان فراهم می‌شود. از این رو، تهیه چنین فهرست‌هایی، پیش‌نیاز احیای روشمند آثار گذشتگان است. در این راستا، نویسنده درصدد است با تدوین یافته‌های این پژوهش، به‌زودی بتواند «فهرست تحلیلی مجموعه آثار فارسی و عربی جلال‌الدین دوانی» را به دستداران میراث علمی و ادبی ایران‌زمین پیش‌کش کند تا سنگ بنای تصحیح و تحقیق مجموعه آثار این خرمند ایرانی نهاده شود.

منابع

- اردلان جوان، سیدعلی (۱۳۶۵). *فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی* (ج. ۱). مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی. [چ. ۱: ۱۳۰۵ش. با عنوان *فهرست کتب کتابخانه مبارکه آستان قدس رضوی*].
- افشار، ایرج، و دانش پژوه، محمدتقی (۱۳۷۱). *فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ملک* (وابسته به آستان قدس) (ج. ۹: مجموعه‌ها و جنگ‌ها؛ با همکاری محمدباقر حجتی و احمد منزوی). کتابخانه ملی ملک.

- افشار، ایرج، و دانش پژوه، محمد تقی (۱۳۶۹). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ملک (وابسته به آستان قدس) (ج. ۷: مجموعه‌ها و جنگ‌ها؛ با همکاری محمدباقر حجتی و احمد منزوی). هنر.
- حافظیان، ابوالفضل. (۱۳۸۶). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیت الله حججی (نجف آباد). مجمع ذخایر اسلامی.
- حایری، عبدالحسین (۱۳۹۴). حایری‌نامه: چهل و پنج مقاله در تراجم، کتاب‌شناسی، نسخه‌شناسی، فهرست‌نگاری و تاریخ معاصر (به کوشش علی اکبر صفری). مؤسسه کتاب‌شناسی شیعه (مؤسسه تراث الشیعه).
- حکیم، سیدمحمدحسین (۱۳۹۰). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی (ج. ۲۹ (۲مجلد): نسخه‌های ۱۸۱۰ تا ۹۲۰۰). کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- دانش پژوه، محمد تقی (۱۳۴۱). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشکده ادبیات (مجموعه وقفی جناب آقای علی اصغر حکمت) (ج. ۲). ضمیمه مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران. س ۱۰.
- دانش پژوه، محمد تقی (۱۳۳۹). فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (ج. ۸: نسخه‌های خطی شماره ۱۳۲۱-۲۱۲۰). دانشگاه تهران.
- دانش پژوه، محمد تقی (۱۳۳۲). فهرست کتابخانه اهدایی آقای سیدمحمد مشکات به کتابخانه دانشگاه تهران (ج. ۳: بخش یکم): کتاب‌های فلسفی، عرفانی و کلامی. دانشگاه تهران.
- درایتی، مصطفی (۱۳۹۰-۱۳۹۴). فهرستگان نسخه‌های خطی ایران: فنخا (۴۶ ج؛ ویرایش مجتبی درایتی). سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- در سعادت. (۱۳۰۰ق.). حمیدیه کتبخانه (سندہ محفوظ کتب موجودہ نیک دفتریدر). استانبول.
- دوانی، جلال الدین محمد (۱۹۸۱ق.). شرح بیٹی از شبستری. کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران. ش ۲۲/۱۰۸۸. ۸۸پ-۹۰ر. نسخه خطی.
- دوانی، جلال الدین محمد (۱۱۲۵ق.). ایمان: رساله در تحقیق معنی ایمان. کتابخانه دانشکده الهیات مشهد. ش ۸/۱۹۲۹۵ (ردیف ۱۲۲۴). ۳ص. نسخه خطی.
- دوانی، جلال الدین محمد [اصل: ناشناس]. [تقریباً ۱۰۵۸ق.]. رساله در عروض. کتابخانه ملی ملک. ش ۲۱/۶۱۹۲. ص ۲۴۹-۲۵۱. نسخه خطی.
- دوانی، جلال الدین محمد (۱۰۴۰ق.). شرح بیٹی از حافظ. کتابخانه آیت الله حججی نجف آباد. ش ۶/۲۰. ۴۳پ-۶۳ر. نسخه خطی.
- دوانی، جلال الدین محمد (۱۰۰۵ق.). رساله در علم و اراده الهی. کتابخانه عمومی مغنيسا. ش ۲/۲۹۷۲. ۴۴پ-۴۵ر. نسخه خطی.
- دوانی، جلال الدین محمد (سده ۱۰ق.). ترجمه و شرح مختصر الوقایه. انستیتوی آثار خطی تاجیکستان. ش ۲۸۹۸. ۲۹۱گ. نسخه خطی.
- دوانی، جلال الدین محمد (سده ۱۰ق.). رساله جبر و اختیار. کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی. ش ۱۰۷۶. ص ۲۰۷-۲۲۳. نسخه خطی.

- دوانی، جلال‌الدین محمد (۹۴۷ق.). رساله در بیان ماهیت عدالت و احکام آن. کتابخانه دانشکده ادبیات (مجموعه حکمت). ش ۱۲/۲۵۳. ص ۶. نسخه خطی.
- دوانی، جلال‌الدین محمد (۹۴۶ق.). تحفه روحانی. کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران. ش ۱۱/۱۹۲۸. ص ۳۲۲-۳۴۹. نسخه خطی.
- دوانی، جلال‌الدین محمد (تقریباً ۹۳۹ق.). رساله فی امتناع [اصل: امکان] الحکم علی المعنی الحرفی. کتابخانه مرکزی دانشگاه. ش ۱۶/۱۰۲۱. ۱۲۰پ-۱۲۷پ. نسخه خطی.
- دوانی، جلال‌الدین محمد (۹۲۰ق.). دیوان مظالم. کتابخانه مجلس شورای اسلامی. ش ۲/۱۸۰۵۷. ۱۸۶ر-۱۸۸ر. نسخه خطی.
- دوانی، جلال‌الدین محمد [اصل: ناشناس]. (۹۰۷ق.). رساله. کتابخانه دانشگاه براتیسلاوا. ش 5 TF (ردیف ۵۴۳). ۲۷ر-۳۹ر. نسخه خطی.
- دوانی، جلال‌الدین محمد (۸۹۸ق.). رساله فی الصیحة و الصدا. کتابخانه سلیمانیه استانبول (مجموعه حمیدیه). ش ۱۴۳۸. ۳۵۴پ - ۳۵۸پ. نسخه خطی.
- دوانی، جلال‌الدین محمد (۸۹۸ق.). فی العدالة و السياسة. کتابخانه سلیمانیه استانبول (مجموعه حمیدیه). ش ۱۴۳۸. ۳۵۰پ - ۳۵۴ر. نسخه خطی.
- دوانی، جلال‌الدین محمد (۸۹۸ق.). رساله فی ضبط القوش. کتابخانه سلیمانیه استانبول (مجموعه حمیدیه). ش ۱۴۳۸. ۳۱۷پ - ۳۲۰پ. نسخه خطی.
- دوانی، جلال‌الدین محمد (۸۹۸ق.). رساله فی شرح بعض غزلیات الحافظ. کتابخانه سلیمانیه استانبول (مجموعه حمیدیه). ش ۱۴۳۸. ۳۵۸پ - ۳۶۷ر. نسخه خطی.
- دوانی، جلال‌الدین محمد (۸۹۸ق.). رساله فی شرح الرباعیات. کتابخانه سلیمانیه استانبول (مجموعه حمیدیه). ش ۱۴۳۸. ۳۲۵پ-۳۵۰ر. نسخه خطی.
- دوانی، جلال‌الدین محمد (۸۹۷ق.). رساله فی شرح ابیات گلشن راز. کتابخانه سلیمانیه استانبول (مجموعه حمیدیه). ش ۱۴۳۸. ۳۲۱پ-۳۲۴ر. نسخه خطی.
- دوانی، جلال‌الدین محمد (۸۸۸ق.). العرض. کتابخانه تویقاپی سرای (مجموعه روان کوشکی). ش ۲/۲۰۴۲. گ ۱۳-۳۳. نسخه خطی.
- دوانی، جلال‌الدین محمد (۸۸۰ق.). لوامع الاشراف فی مکارم الاخلاق. کتابخانه ملت استانبول (مجموعه فارسی علی امیری افندی). ش ۱۲۲. ۲۰۶گ. نسخه خطی.
- دوانی، جلال‌الدین محمد (۸۶۸ق.). شرح یک بیت حافظ شیرازی. کتابخانه عمومی مغنيسا. ش ۸/۲۹۷۰. ۶۹پ - ۷۶پ. نسخه خطی.
- شرف، ولی‌الله، و ساکت، سلمان (۱۴۰۳الف). نسخه‌شناسی انتقادی آثار فارسی جلال‌الدین دوانی در ایران. متن‌شناسی

شرف، ولی‌الله، و ساکت، سلمان (۱۴۰۳). ضرورت تصحیح انتقادی رساله‌های فارسی جلال‌الدین دوانی براساس نسخه‌های نویافته. پژوهش‌های نسخه‌شناسی و تصحیح متون، ۳(۲)، ۷۴-۱۰۳.

<https://doi.org/10.22034/crtc.2023.411419.1119>

شرف، ولی‌الله (۱۴۰۳). نسخه‌شناسی انتقادی آثار فارسی جلال‌الدین دوانی و تصحیح انتقادی رساله‌های فارسی تصحیح نشده/و [رساله دکتری، دانشگاه فردوسی مشهد]. گنج.

<https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/daeac66b6950e108b60b976d2061a4a>

شرف، ولی‌الله، مرتضایی، سیدجواد (۱۳۹۲). نقد و بررسی نسخه‌شناختی آثار جلال‌الدین دوانی درباره شعر حافظ. گزارش میراث، ۷(۵ و ۶)، ۷۶-۸۱.

<https://mirasmaktoob.com/fa/system/files/nashriat/GM-60-61-Sharaf-Mortazaee-Naqd-p76.pdf>

فاضل یزدی مطلق، محمود (۱۳۶۱). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی مشهد (ج. ۲-۳). مرکز نشر دانشگاهی.

مایل هروی، نجیب (۱۳۹۴). تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی [برای] پژوهشکده فرهنگ و هنر اسلامی). سوره مهر.

محفوظ، حسین علی (۱۹۷۳ م.). من اشعار المحقق الدوانی. كلية الآداب (جامعة بغداد)، (۱۶)، ۴۳-۷۳.

<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/451957/>

موجانی، علی و همکاران (۱۳۷۶). فهرست نسخ خطی فارسی انستیتوی آثار خطی تاجیکستان (برای دفتر مطالعات سیاسی بین‌المللی) مرکز مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز وزارت امور خارجه؛ ج. ۲). وزارت امور خارجه. هاشم‌پور سبحانی، توفیق (۱۳۶۶). فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه مغنيسا. مرکز نشر دانشگاهی.

References

- Afshar, I., & Daneshpajuh, M.T. (1989). *Catalogue of Manuscripts of the National Library of Malek (Affiliated with Astan-e Quds)* (Vol. 7: Collections and Anthologies. In collaboration with M.B. Hojjati & A. Monzavi). Honar. [In Persian]
- Afshar, I., & Daneshpajuh, M.T. (1992). *Catalogue of Manuscripts of the Malek National Library (Affiliated with Astan-e Quds)* (Vol. 9: Collections and Anthologies. In collaboration with M.B. Hojjati & A. Monzavi). Malek National Library. [In Persian]
- Ardalan Javan, S. A. (1986). *List of manuscripts of the Central Library of Astan Quds Razavi* (vol. 1). Astan Quds Razavi Printing and Publishing Institution. [Edition 1: 1305 AH. Titled List of Books of the Blessed Library of Astan Quds Razavi]. [In Persian]
- Blaskovics, J. (1961). *Arabische, Türkische und Persische Handschriften der Universitätsbibliothek in Bratislava*. Bratislava Universitätsbibliothek. [In German]
- Daneshpajuh, M.T. (1950). *Catalogue of the Central Library of the University of Tehran* (Vol. 8: Manuscripts No. 1321-2120). University of Tehran. [In Persian]
- Daneshpajuh, M.T. (1953). *Catalogue of the Library Donated by Mr Seyyed Mohammad Meshkat to the Tehran University Library* (Vol. 3 (Part 1): Philosophical, Mystical and Theological Books). University of Tehran. [In Persian]
- Daneshpajuh, M.T. (1962). *Catalogue of Manuscripts of the Faculty of Literature Library (Endowed collection of Mr A.A. Hekmat)* (Vol. 2). Supplement to the Journal of the Faculty of Letters and Humanities from the University of Tehran. Vol. 10. [In Persian]
- Darsaadat. (1882). *Hamidiye Library (Books are available, preserved in the library)*. Istanbul. [In Turkish]
- Davani, J.M. (898 AH). *A Treatise on Cry and Echo* [Seyhe va sedā]. Suleymaniye Library of Istanbul (Hamidiye Collection). No. 1438. pp 354b – 358b. [MS In Persian]

- Davani, J.M. (1005 AH). *Treatise on God's Knowledge and Will* [Elm va erāde-ye elāhi]. Manisa Public Library. No. 2972/ 2. pp. 44b-45a. [MS In Persian]
- Davani, J.M. (1040 AH). *A Commentary on a Hafez's Verse* [Sharh-e beyt-e "dush didam ke malāyek dar-e meykhāne zadand"]. Ayatollah Hojaji Library. No. 20/ 6. pp. 43b-63. [MS In Persian]
- Davani, J.M. (10th century AH). *Translation and Interpretation of Mokhtasar al-Vaqāye* [Tarjome va sharh-e Mokhtasar al-Vaqāye]. Institute of Manuscripts of Tajikistan. No. 2898. 291 pages. [MS In Persian]
- Davani, J.M. (10th century AH). *Treatise on Determinism and Freedom* [Jabr va ekhtiyār]. Central Library of Astan-e Quds-e Razavi. No. 1076. pp. 207-223. [MS In Persian]
- Davani, J.M. (1125 AH, in the first treatise of the collection). *Faith: A Treatise on the Investigation of the Meaning of Faith* [Gohar-e imān]. Faculty of Theology Library. No. 19295 /8 (row 1224). 3 pages. [MS In Persian]
- Davani, J.M. (1198 AH). *A Commentary on a Shabestari's Verse* [Sharh-e beyt-e "be asl-e khish bengar, nik bengar"]. University Central Library of Tehran. No. 22/1088. pp. 88b-90a. [MS In Persian]
- Davani, J.M. (868 AH). *Commentary on a Verse of Hafez Shirazi* [Sharh-e beyt-e "pir-e mā goft: khatā bar qalam-e son naraft"]. Manisa Public Library. No. 2970/ 8. pp. 69b-76b. [MS In Persian]
- Davani, J.M. (880 AH). *Illuminations of Insight into Virtue Ethics* [Lavāme al-eshrāq fi makārem al-akhlāq]. Istanbul: Millat Library (Persian Collection of Ali Emiri Efendi). No 122. 206 pages. [MS In Persian]
- Davani, J.M. (888 AH). *March* [Arz-e lashkar]. Topkapi Sarayi Library (Ravankushki Collection). No 2042/ 2. pp 13-33. [MS In Persian]
- Davani, J.M. (897 AH). *A Treatise on the Commentary of Verses of Golshan-e Rāz* [Sharh-e beyt-e "tafakkor raftan az bātel su-ye haq]. Suleymaniye Library (Hamidiye Collection). No 1438. pp 321b-324a. [MS In Persian]
- Davani, J.M. (898 AH). *A Treatise on Recording Patterns* [Noqush-e kabatin-e nard]. Suleymaniye Library (Hamidiye Collection). No 1438. pp 317b– 320b. [MS In Persian]
- Davani, J.M. (898 AH). *A Treatise on the Commentary of Some of Qazals of Hafez* [Sharh-e qazal-e "dar hame deyr-e moqān nist cho man sheydāyi"]. Suleymaniye Library (Hamidiye Collection). No. 1438. pp 358b – 367a. [MS In Persian]
- Davani, J.M. (898 AH). *A Treatise on the Commentary of the Quatrains* (Sharh-e robāiyāt-e hekmi va erfāni). Istanbul: Suleymaniye Library (Hamidiye Collection). No 1438. pp 325b – 350a. [MS In Persian]
- Davani, J.M. (898 AH). *On Justice and Politics* [Tahqiq-e edālat]. Istanbul: Suleymaniye Library (Hamidiye Collection). No 1438. pp 350b – 354a. [MS In Persian]
- Davani, J.M. (920 AH). *Ministry of Justice* [Divān-e mazālem]. Library of the Islamic Consultative Assembly. No. 18057/ 2. pp 186a-188a. [MS In Persian]
- Davani, J.M. (946 AH). *Spiritual Souvenir* [Tohfe-ye rowhāni]. Central Library of University of Tehran. No. 1928/ 11. pp. 322-349. [MS In Persian]
- Davani, J.M. (947 AH). *Treatise on the Nature of Justice and its Rulings* [Māhiyat-e edālat]. Faculty of Letters Library (Hikmat's Collection). No. 253/ 12. 6 pages. [MS In Persian]
- Davani, J.M. (Approximately dated 939 AH). *A Treatise on the Impossibility of Judging on Propositional Meaning* [Emtenā al-hokm alā al-manā al-harfi]. University Central Library of Tehran. No. 1021/ 16. pp 120b-127b. [MS In Persian]
- Davani, J.M. [Original: unknown]. (907 AH). *Treatise* [Tahliliye]. Bratislava University Library. No. TF 5 (row 543). pp 27a-39a. [MS In Persian]
- Davani, J.M. [Original: unknown]. (Approximately dated 1058 AH). *Treatise on Prosody* [Aruz-e manzum]. Malek National Library. No. 6192/ 21. pp. 249-251. [MS In Persian]
- Derayati, M. (with effort). (2011-2015). *Union Catalogue of Iran Manuscripts: Fankha* (M. Derayati, Ed.; 46 Vols.). National Library and Archives of the Islamic Republic of Iran. [In Persian]
- Fazel Yazdi Motlaq, M. (1982). *Catalogue of Manuscripts of the Library of the Faculty of Theology and Islamic Studies of Mashhad* (Vol. 2-3). Academic Publishing Center. [In Persian]
- Hafeziyan, A. (2007). *Catalogue of Manuscripts in the Ayatollah Hojaji Library (Najafabad)*. Majma-e Zakhayer-e Islami. [In Persian]

- Hakim, S.M.H. (2011). *Catalogue of Manuscripts in the Library of the Islamic Consultative Assembly* (Vol. 29 (2 parts): Manuscripts 8801 to 9200). Library, museum and documentation center of the Islamic Consultative Assembly. [In Persian]
- Hashempur Sobhani, T. (1987). *Catalogue of Persian Manuscripts of the Manisa Library*. Academic Publishing Center. [In Persian]
- Hayeri, A. (2015). *Hāyerināme: Forty-five Articles on Biography, Bibliography, Codicology, Cataloguing and Contemporary History* (With the efforts of A.A. Safari). Institute of the Bibliography of Shia (Institute of Torath Al-Shia).
<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/451957/> [In Persian]
- Mahfuz, H.A. (1973). From the Poems of Muhaqqeq Davani. *Faculty of Arts (University of Baghdad)*, (16), 43-73. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/451957/> [In Arabic & Persian]
- Mayel Heravi, N. (2015). *History of Copywriting and Critical Correction of Manuscripts*. [For Islamic Culture and Art Research Institute]. Sure-ye Mehr. [In Persian]
- Mowjani, A. et al. (1997). *Catalogue of Persian Manuscripts of the Institute of Manuscripts of Tajikistan* (For the Center for Central Asian and Caucasus Studies of the Ministry of Foreign Affairs, [Office of International Political Studies]. Vol. 2). Ministry of Foreign Affairs. [In Persian]
- Sharaf, V. (2024c). *A Critical Codicology of Jalaloddin Davani's Persian Works And a Critical Edition of his Unedited Persian Treatises* [Doctoral thesis, Ferdowsi University of Mashhad].
<https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/daeacb66b6950e108b60b976d2061a4a> [In Persian]
- Sharaf, V., & Mortazayi, S. J. (2013). Codicological criticism and examination of Jalaloldin Davani's works on Hafez's poetry. *Heritage Report (Gozaresh-e Miras)*, 7(5 & 6), 76-81.
<https://mirasmaktoob.com/fa/system/files/nashriat/GM-60-61-Sharaf-Mortazaei-Naqd-p76.pdf> [In Persian]
- Sharaf, V., & Saket, S. (2024a). Critical codicology of Jalaloddin Davani's Persian works in Iran. *Textual Criticism of Persian Literature*, 16(61), 71-88.
<https://doi.org/10.22108/rpl.2023.137758.2239> [In Persian]
- Sharaf, V., & Saket, S. (2024b). The necessity of the critical correction of Jalaloddin Davani's Persian treatises based on the new manuscripts. *Codicology and Manuscript Research*, 3(6), 74-103.
<https://doi.org/10.22034/crtc.2023.411419.1119> [In Persian]